

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

TEKINTÉLYELVŰSÉG ÉS ELŐÍTÉLET: ÚJABB MAGYARORSZÁGI VIZSGÁLATOK¹

ENYEDI ZSOLT, ERŐS FERENC, FÁBIÁN ZOLTÁN

Bevezetés: tekintélyelvűség és sztereotípa

A szociálpszichológia mint modern diszciplína különféle szociológiai és filozófiai hagyományokban gyökerezik. A *felvilágosodástól* a szociálpszichológia két alapvető dilemmát örökölt: 1. univerzalizmus *versus* relativizmus; 2. cselekvés *versus* megismerés.

Ad 1. A felvilágosodás filozófiája szerint az embereknek mint egyéneknek és mint a társadalom tagjainak viselkedését univerzális és racionális törvények szabályozzák. A csoportok közötti kulturális különbségek akcidentálisak, minden egyén számára létezik egy „közös világ”, amely lehetővé teszi az egyetemesen megalapozott erkölcsi döntéseket.

Ad 2. A felvilágosodás szerint a gondolkodás megelőzi a cselekvést, a kartezianus szubjektumot a „*cogito*” definiálja.

A felvilágosodásnak ezeket az alapelveit a korszak egyes gondolkodói maguk is kétségbe vonták, a 19. század „ellenfelvilágosodása” pedig különösképpen megkérdőjelezte. A szociálpszichológia történetének egyik legnagyobb alakja, Jean-Jacques Rousseau így írt a lengyel kormányzatról szóló elméleteiben (*Considerations sur le Gouvernement de Pologne*): „A sajátlagosan lengyel szokások, még ha önmagukban közömbösek, vagy akár rosszak is bizonyos vonatkozásokban, mindig azzal az előnnyel bírnak, hogy erősítik a lengyelek hazafias érzelmeit, és természetes undorral töltik el őket az idegekkel való keveredéssel szemben” (idézi Ludassy, 1999).

Rousseau-nak a sajátlagosan lengyel szokások funkciójáról alkotott elképzelését a modern szociálpszichológiában Tajfel, Turner és mások fedezték fel újra szociális kategorizációról és a szociális identitásról szóló elméleteikben. A brit szociálpszichológusok többek között azt állítják, hogy a csoportközi kategorizáció és a saját csoport előnyben részesítése megnöveli a pozitív szociális identitást, amely alapvető motivációt jelent a csoportoknak éppúgy, mint egyes tagjainak. A szociális kategorizáció elmélete (ami voltaképpen nem más, mint a szociális konstrukcionizmus egy formája, és ugyanabból a kísérleti hagyományból nőtt ki, amely eredetileg az ember szociális viselkedését szabályozó törvények egyetemesességéből indult ki) tipikus példája a felvilágosodás racionalista és univerzalisztikus hagyományával szemben létrejött modern kulturális relativizmus-

¹ „A Towards a functional theory of stereotype című tudományos ülésen angol nyelven elhangzott előadás megszerkesztett magyar változata. Az előadásban bemutatott empirikus adatok és elemzések részleteit lásd az alábbi – már megjelent, illetve megjelenés előtt lévő – publikációkban: Enyedi, 1999; Enyedi and Erős (szerk.), 1999; Enyedi, Erős, Fábán, 1997; Enyedi, Erős, Fábán, 2000; Erős, 1997a, 1997b; Erős, Fábán, 1995; Erős és Fábán, 1999; Erős, Enyedi, 1999; Fábán, 1999; Fábán, Erős, 1996; Fábán, Fleck, 1999.”

nak. Valójában a modern szociálpszichológiát – utilitáriánus és pozitivista gyökerei ellenére – nagymértékben befolyásolták a kulturális relativizmus különféle irányzatai (amelyek a pszichológiában a 19. századi romantikára, például Wundt néplélektanára vezethetők vissza).

Ami a cselekvés és a gondolkodás viszonyát illeti, ez az egyik legbonyolultabb és legzavaróbb kérdés a szociálpszichológiában. Azt az elképzelést, hogy a gondolkodás nem más, mint jelentések interszubjektív produkciója, amely „közös világokat” hoz létre (Vigotszkij és Wallon értelmében, lásd például Netchine-Grynberg és Netchine, 1999), már a francia forradalom idején egyfajta szélsőséges akcionizmus váltotta fel, például Robespierre-nél, aki olyan erkölcsi rendről ábrándozott – és ezt is próbálta megvalósítani – amelyben az emberek „a gondolkodás nehézkes segítségével nélkül teszik a jót, és kerülnek a rosszat” (idézi Ludassy, 1999).

Heinrich von Kleist, a 18. és 19. század fordulójának német romantikus költője pedig így írt: „Általában az emberek sokra tartják a tett előtti gondolkodást. Ha francia volnék, én is így tennék. Ám mivel német vagyok, és katona akarok lenni, úgy vélem, hogy előbb a tett, utána a gondolkodás – ha még szükség van rá.” (Uo.)

A modern szociálpszichológia történetében a cselekvés és a gondolkodás viszonyát többféleképpen értelmezték és újraértelmezték. A modern szociálpszichológia egyik legközvetlenebb előzménye, a *tömegpszichológia* a maga idejében elsősorban a tömeg, illetve a csöcselék nyílt cselekedeteivel foglalkozott, a klasszikus behaviorizmus pedig az emberek és állatok nyílt viselkedését állította középpontba. A modern (kognitív) szociálpszichológia viszont elsősorban a *kognitív aktusokra*, vagyis a megismerésre mint cselekvésre helyezi a hangsúlyt. Ez nem jelenti azt, hogy a „tisztá cselekvés” mint olyan már nem lenne érdekes – csupán azt a társadalmi változást jelzi, amelynek során a kalkuláló racionalitás, az észlelt világ kognitív kategorizálása és a szimbolikus cselekvések váltak dominánssá számos életszférában – így a politika, a gazdaság, a munka világában.

A sztereotipizálás *par excellence* kognitív cselekvés, olyan *aktus*, amely megelőzi a gondolkodást, az érvelést. A sztereotípiák az egyik definíció szerint nem egyebek, mint „társadalmilag közösen vallott hiedelmek olyan jellemzőkről (személyiségvonásokról, elvárt viselkedésről, személyes értékekről), amelyeket igazként észlelnek társadalmi csoportok és tagjaik vonatkozásában” (Manstead, Hewstone, 1995). A lényeges elem itt az, hogy a sztereotípiákat igaznak *észlelik*, vagyis funkciójuk az, hogy általuk az emberek olyan kognitív cselekedetet hajtsanak végre, amelyek megakadályozzák a jelentés és az igazság diszkurzív univerzumának létrejöttét. A sztereotípiák funkciója – Rousseau és Tajfel értelmében – az, hogy világos csoportközi határokat jelöljenek ki, megnöveljék a csoporttagok pozitív szociális identitását, Rousseau szavaival „természetes undorral” töltsék el őket „az idegenekkel való keveredéssel szemben”, vagyis a külső csoport ellen, amelyet ily módon, a sztereotipizálás segítségével homogén módon negatívnak, alsóbbrendűnek, sőt sok esetben veszélyesnek, fenyegetőnek, „fertőzőnek” lehet felfogni.

Előadásunk közelebbi témája a tekintélyelvűség problémája. A klasszikus felfogás szerint, amelyet Adorno és munkatársai dolgoztak ki *The Authoritarian Personality* (A tekintélyelvű személyiség) című művükben (Adorno és mts.-ai, 1950), a tekintélyelvűségnek nevezett személyiségzindróma egyik fő jellemzője, szinte definíció szerint, a

sztereotipizálásra való hajlandóság, amely szoros korrelációban van más személyiség-jellemzőkkel és attitűdökkel is. A konvencionális, az autoriter alárendelődés, az autoriter agresszió, a személyes és a szubjektív elutasítása, a merev gondolkodás, a babonásra és sztereotipizálásra való hajlam, a hatalom és keménység iránti vonzalom, a destruktivitás és cinizmus, a projekcióra való hajlam és a szexuális eltévelyedések iránti túlzott érdeklődés mind ugyanazon *Stileinheit* kifejeződései, amelyek előítéletes és etnocentrikus attitűdök (így az antiszemitizmus, feketék elleni előítéletek) egész nyaláb-ját határozzák meg.

Nem foglalkozunk itt azzal a kérdéssel, hogy *A tekintélyelvű személyiség* miért „avult el”, illetve miért vált marginálissá a szociálpszichológia fő áramában. Csupán jelezzük, hogy ennek az „elavultságnak” a fő oka nem egyszerűen a nyilvánvaló metodológiai fogyatékoságokban rejlik, s még csak nem is ideológiai okokban – vagyis az úgynevezett „bal-jobb többértelműségben”, amely elsősorban Adorno baloldali politikai meggyőződéséből fakadt. A fő ok mindenekelőtt az, hogy Adorno és munkatársai feltételezték: a „tekintélyelvűség” nem csupán egy világnézet, egy tisztán kognitív reprezentáció, hanem egyszersmind *cselekvés* is: készenlét nyílt akcióra, így például olyan tömegakciókra, mint a felvonulások, a verekedések, a háborúk, az üldözések és a tömeggyilkosságok. Mindezek olyan kollektív cselekedetek, amelyekre totalitárius vezetők és hatalmak buzdítják és bátorítják az embereket.

Adornoék tekintélyelvűség-fogalma a szerzőknek az európai fasizmussal kapcsolatos történelmi tapasztalataiból származik – egyszersmind azonban a pszichoanalitikus elmélet akkori állapotából is. Röviden, arról van szó, hogy a 20. század közepének pszichoanalízisét még elsősorban a cselekvés, illetve a nem cselekvés kérdése foglalkoztatta, vagyis a psziché dinamikája, azon erők és energiák működése, amelyek a tudattalانبól származnak; náluk még – Freud kifejezésével – „az ösztönök és ösztönsorsok” problémája volt a középpontban.

A pszichoanalízis mint társadalomelmélet ugyancsak a cselekvésekkel foglalkozott – így például Freud tömegpszichológiája azt a kérdést vetette fel, hogy az emberek miért azonosulnak egy vezérrel és miért követik őt nemcsak nézeteikben, hanem cselekedeteikben is. A frankfurti iskola pszichoanalitikusan orientált társadalomelméleti gondolkodói pedig azt a kérdést tették fel, hogy az emberek miért cselekszenek saját (osztály)érdekeik ellenében, illetve miért *nem* lépnek fel aktívan saját elnyomásuk ellen. Ez a dinamikus modell jellegzetes módon van jelen Wilhelm Reichnek a fasizmus tömegpszichológiájáról alkotott elképzelésében, amely szerint a genitális szexualitás lenne a szabad forradalmi cselekvés modellje, míg a szexuális elfojtás magyarázza az engedelmesség és az agresszió aktusait.

A pszichoanalízis azonban újabb fejlődése során fokozatosan felismerte a kognitív aktusok jelentőségét, noha más – a szociálpszichológiai megközelítéstől eltérő – kontextusban. Itt csupán utalunk a modern pszichoanalízis két legnagyobb hatású irányzatára, a tárgykapcsolati elméletre és Lacan teóriájára. Mindkét elmélet „dekonstruálja” a klasszikus freudi ösztönelméletet, és az interszubjektív tapasztalásra, illetve a szimbolikus világok létrejöttére teszik a hangsúlyt. Adorno és munkatársai, noha ezeket a fejleményeket nem ismerték vagy nem különösebben érdeklődtek irántuk, *A tekintélyelvű személyiség-*

ben az autoriter, vagyis fasisztoid személyiség fogalmát hallgatólagosan már a *potenciális* fasiszta személyiség fogalmával helyettesítették, ami azt jelenti, hogy a tekintélyelvűség nem annyira egy állandó készenlét a szélsőséges cselekvésre, hanem inkább egy *attitűd* vagy kódrendszer, amely egy koherens világnézetet jelez, a különféle politikai, gazdasági, társadalmi és személyes kérdésekkel kapcsolatos vélemények rendszerét. A „potenciális fasiszta” persze még megőrzi valamit abból a dinamizáló erőből, amely bizonyos körülmények között mobilizálhatóvá teszi. De az már egy másik kérdés, hogy vajon éppen a tekintélyelvű személyiség-e az, akít a legkönnyebben lehet mobilizálni, vagy éppen a „tulajdonságok nélküli ember”, azok az emberek, akik – Hannah Arendt kifejezésével – „reakciónyalábokká” redukálódtak (Arendt, 1992).

A MAGYARORSZÁGI TEKINTÉLYELVŰSÉG-VIZSGÁLATOK NÉHÁNY TANULSÁGA

A modern tekintélyelvűség-kutatásnak természetesen figyelembe kell vennie azokat a hatalmas változásokat és elméleti újításokat, amelyek mindazon diszciplínákban mentek végbe, amelyek annak idején Adornonak és munkatársainak eredeti megközelítését befolyásolták: a szociálpszichológia, a szociológia és a társadalomfilozófia – mindenekelőtt pedig a pszichoanalízis újabb fejleményeit. Figyelembe kell vennie egyszersmind azt a történelmi változást, amelynek legfőbb jellemzője a szimbolikus politizálás irányába történő elmozdulás. Ez azt jelenti, hogy a kognitív cselekvések fokozatosan felváltják a nyílt cselekedeteket. Ez az átalakulás persze nem akadályozza meg a nyílt konfliktusok kialakulását, sőt a fizikai erőszakot vagy az etnikai tisztogatást – a kulturális relativizmus gyakorlati megvalósítását – sem.

A *tekintélyelvű személyiség* fogadatatásának történeti és ideológiai vonatkozásai önmagukban is roppant érdekes kérdéseket vetnek fel, de legalább annyira izgalmas az a kérdés is, hogy van-e relevanciája az Adornoék által kezdeményezett kutatási iránynak napjainkban. A tekintélyelvűség problémája az etnikai előítéletek kérdésével együtt a rendszerváltás idején került a hazai és a nemzetközi társadalomtudomány érdeklődésének homlokterébe. Nyilvánvaló politikai okokból az államszocialista társadalmakban élő szociálpszichológusok, politológusok és más társadalomkutatók korábban csak igen korlátozottan kapcsolódhattak be az e témákról folyó nyugati vitákba. Pedig a baloldali diktatórikus rendszerek ideális kutatási terepül szolgálhattak volna azon kérdések megválaszolásához, amelyek évtizedekig foglalkoztatták a nyugati elemzőket. Hogy csak egy, de rendkívül lényeges kérdést emeljünk ki e problémák közül: létezik-e szociálpszichológiai értelemben vett *baloldali* tekintélyelvűség, amely hasonlóan szoros összefüggést mutat az előítéletekkel, mint a polgári demokratikus országokban megfigyelt, tipikusan jobboldali politikai-ideológiai kontextusba illeszkedő autoritarianizmus? A közép- és kelet-európai államszocialista rendszerek bukása, a demokratikus átalakulás végül lehetővé tette a régóta megfogalmazott kérdések empirikus vizsgálatát is. A közép- és kelet-európai térségben az elmúlt években számos kutatási eredmény született a legszélesebb értelemben vett tekintélyelvűség vonatkozásában (lásd például McFarland és mts.-ai, 1993; Siber, 1991; Todosijevič, 1999).

Magyarországon 1994 óta háromszor került sor olyan országos reprezentatív adatfelvételre, amely tartalmazta az F-skála egy rövidített formáját és az előítéletesség különböző formáinak mérőeszközeit. Első felmérésünk 1994-ben készült; a 18 éven felüli magyar állampolgárok ezerfős reprezentatív mintáján vizsgáltuk a tekintélyelvűség, az előítélet és a politikai-ideológiai tagolódás kapcsolatát. 1996-ban a TÁRKI „Holnap” felvétele tette lehetővé az F-skála újabb alkalmazását. 1997 végén egy olyan vizsgálatot bonyolítottunk le, amely a fiatalok és szülei attitűdjeinek együttes vizsgálatára ad módot két magyarországi vidéki nagyváros, Sopron és Salgótarján vonatkozásában. Ez utóbbi felvétel során mindkét városban 400-400 embert kérdeztünk meg oly módon, hogy a 400 válaszadó mindkét városban két csoportot alkotott: a fiatalok (középkorúak) és szülei. Vizsgálataink során a tekintélyelvűséget az eredeti F-skála rövidített, hét kijelentésből álló változatával mértük² négyfokozatú Likert-skálán.

Vizsgálataink számos érdekes adatot és összefüggést hoztak napvilágra, s mindezek arra utalnak, hogy a tekintélyelvűség fogalmának van relevanciája a mai Magyarországon. A következőkben néhány fontosabb eredményt mutatunk be az antiszemita és a cigányellenes előítéletek, a tekintélyelvűség és a társadalmi-demográfiai változók viszonya szempontjából.

Diszkrimináció és „lappangó kommunikáció”

Vizsgálatunkban a cigányellenesség, a politikai antiszemitizmus és a diszkriminatív antiszemitizmus mérésére négyfokú Likert-típusú attitűdkijelentések alapján 1-től 4-ig terjedő skálapontszámokat számítottunk ki; a magasabb érték mindegyik esetben előítéletesebb beállítottságot fejez ki.

Korábbi elemzéseink alapján szükségesnek tartottuk az antiszemitizmus esetében megkülönböztetni a politikai és a diszkriminatív típusú antiszemita véleményeket. A politikai antiszemitizmus nyelvezete egyfajta kulturális kód Magyarországon, amely egyfelől szimbolikus identitást ad az egyének a politika világában, másfelől kifejezi a modernizációhoz fűződő negatív viszonyát (Kovács, 1999). Láthatjuk, hogy viszonylag magas azoknak a megkérdezetteknek a száma, akik a politikai antiszemitizmusra vonatkozó kijelentésekkel kapcsolatban egyetértésüket fejezik ki (*1. táblázat*). A zsidósággal kapcsolatos diszkriminatív beállítottság ugyanakkor nagymértékben kulturális gátlásokkal

² A tételek a következők:

1. A legfontosabb erények, amelyeket a gyerekeknek meg kell tanulniuk, az engedelmesség és a tekintélytiszteltel.
2. A fiataloknak néha lázadó gondolataik vannak, de ahogy felnőnek, meg kell tagadniuk ezeket, és be kell illeszkedniük.
3. Ennek az országnak nem annyira törvényekre és politikai programokra van szüksége, mint inkább néhány bátor, fáradhatatlan, és odaadó vezetőre, akikben a nép megbízik.
4. A fiataloknak szigorú szabályokra és elzántságra van szükségük, hogy küzdjenek családjukért és hazájukért.
5. A legtöbb társadalmi problémánk megoldódna, ha megszabadulnánk az erkölcsstelen és ferdehajlamú alakoktól.
6. Az emberek két csoportra oszthatóak: erősekre és gyengékre.
7. A legtöbb ember nincs is tudatában annak, hogy életünk nagy részét titkos összeesküvések befolyásolják.

szembesül a holokauszt utáni Magyarországon. Sokan, akik elfogadják a politikai antiszemitizmus ideológiáját, elutasítják a zsidók hátrányos megkülönböztetését, legalábbis az olyan félig nyilvános helyzetekben, mint az anonimitást biztosító interjúszituáció. A diszkriminációra utaló kijelentésekkel egyetértők száma szignifikánsan alacsonyabb, mint azoké, akik a politikai antiszemitizmust tükröző kijelentésekkel értenek egyet (2. táblázat).

1. táblázat

A politikai antiszemitizmus faktoron szereplő kérdések gyakorisági eloszlása. 1994*

	Válaszolók száma	Egyetértők (%) a válaszolók között	Egyetértők (%) a teljes mintában	Átlag(szórás)
A baloldali mozgalmakra a zsidók mindig is döntő befolyást gyakoroltak.	621	52	33	2,56 (1,07)
A zsidók még az üldözöttsétkből is előnyöket próbálnak kovácsolni.	837	46	39	2,40 (1,07)
A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát.	761	38	30	2,22 (1,06)
Létezik egy titkos zsidó együttlétködésközösség, amely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat.	583	39	23	2,22 (1,07)
A liberális pártok elsősorban zsidó érdekeket képviselnek.	612	33	21	2,15 (0,99)
A rendszerváltással igazából a zsidók jártak jól.	827	33	28	2,13 (1,09)

* Súlyozott adatok, teljes mintanagyság: N = 988. Mindegyik kérdést négyfokú Likert-típusú skálán mértük. A magasabb átlag előítéletesebb attitűdöt fejez ki. A kijelentésekből képzett skála megbízhatósága (Cronbach-alfa) 0,82.

2. táblázat

A diszkriminatív antiszemitizmus faktoron szereplő kérdések gyakorisági eloszlása*

	Válaszolók száma	Egyetértők (%) a válaszolók között	Egyetértők (%) a teljes mintában	Átlag(szórás)
Jobb lenne, ha a zsidók a saját államukban, Izraelben élének.	940	26	24	1,90(1,05)
A zsidók és nem zsidók közötti házasság egyik félnek sem tesz jót.	850	20	17	1,72(0,96)
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát.	924	19	18	1,72(0,98)

* Súlyozott adatok, teljes mintanagyság: N = 988. Mindegyik kérdést négyfokú Likert-típusú skálán mértük. A magasabb átlag előítéletesebb attitűdöt fejez ki. A kijelentésekből képzett skála megbízhatósága (Cronbach-alfa) 0,68.

Mindez arra utal, hogy létezik a mai Magyarországon egyfajta „lappangó kommunikáció”, mivel a zsidókkal szembeni megkülönböztető viselkedés, vagy legalábbis az ilyenfajta viselkedés szándékának kinyilvánítása nem tartozik a vállalható magatartások közé. Vagyis

a politikai antiszemitizmus érvrendszere általában nagyobb fokú egyetértésre számíthat, mint a „diszkriminatív” antiszemitizmusé. A zsidóság valamilyen módon történő elkülönítésének szándékára utaló kijelentéseket sokkal inkább visszautasították, mint azokat, amelyek a zsidóság politikai szerepével kapcsolatos sztereotípiákat tartalmaztak. Ugyanebben a vizsgálatban *cigányellenesség-skálát* is alkalmaztunk, melynek megoszlásait a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat

*A cigányellenesség-skála egyes tételeivel egyetértők aránya, az érvényes választó adók száma, a válaszok átlaga és szórása**

	Válaszolók száma	Egyetértők (%) a válaszolók között	Egyetértők(%) a teljes mintában	Átlag(szórás)
1. A cigányok minden szempontból érettek arra, hogy saját dolgaikban dönthessenek.*	959	38	37	2,80 (1,10)
2. A cigányoknak több segítséget kell adni, mint a nem cigányoknak.*	973	15	15	3,47 (0,87)
3. Az országnak áldoznia kell arra, hogy a cigányok anyanyelvükön is tanulhassanak az iskolákban, ha akarnak.*	967	66	65	2,13 (1,08)
4. A cigányok gondjai megoldódának, ha végre elkezdenének dolgozni.	976	90	89	3,54 (0,79)
5. A cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre.	967	34	33	2,20 (1,08)
6. A cigányok ne akarjanak úgy tenni, mintha nem lennének cigányok.	937	80	76	3,21 (1,00)
7. A cigányokat rá kellene szoktatni arra, hogy ugyanúgy éljenek, mint a magyarok.	979	79	78	3,31 (0,98)
8. Csak helyeselni lehet, hogy vannak még olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.	926	49	46	2,52 (1,16)
9. A cigány lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát.	943	73	70	3,05 (1,01)
10. Mindenkinnek joga van arra, hogy a gyermekét olyan iskolába járassa, ahol nincsenek cigánygyerekek.	956	60	58	2,79 (1,13)
11. A bőfnözési hajlam a cigányok vérében van.	947	67	64	2,96 (1,10)

*Az eredeti kérdéseket a skálapontszámok kiszámításakor a *-gal jelölt esetekben átkódoltuk, hogy a magasabb skálaértékek fejezzenek ki előítéletes attitűdöt: 1 = „teljesen egyetért”, 2 = „inkább egyetért”, 3 = „inkább nem ért egyet”, 4 = „egyáltalán nem ért egyet”. A magasabb átlag tehát nagyobb fokú egyetértést jelent, meghagyhattuk az eredeti válaszpontozást: 1 = „egyáltalán nem ért egyet”; (...) 4 = „teljesen egyetért”. Súlyozott N = 988. A skála megbízhatósága (Cronbach-alfa) 0,76.

A cigányellenes nézetek adataink szerint sokkal kevésbé strukturáltak, mint az antiszemita attitűdök. A cigányellenesség inkább „egydimenziós” attitűd, s ez nem csupán a különböző irányultságú és témájú cigányellenes nézetek összefüggésében mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a diszkriminatív attitűdkomponens nem különül el oly élesen, mint az antiszemitizmus esetében. Másképpen fogalmazva, a cigányokkal szembeni diszkriminatív hajlandóságok és szándékok a kérdezési szituációban könnyebben juthatnak felszínre, mint a zsidókkal szemben megmutatózók. A cigányok diszkriminálása, illetve az ilyen szándék kinyilvánítása a mai Magyarországon nem ütközik „kulturális tabukba”, „felvilágosult” és „liberális” gondolkodású emberek sem látnak semmi kivetnivalót abban, hogy például a cigányoknak bizonyos szórakozóhelyekről való kitiltását szorgalmazzák.

A cigányellenesség és az antiszemitizmus mértéke közötti különbség a választói magatartás szintjén is megmutatkozik. Az 1. ábráról leolvasható, hogy egy parlamenti választás esetén a megkérdezettek közül több mint kétszer annyian nem szavaznának cigány származású jelöltre, mint zsidó származásúra.

1. ábra

Szávazna-e pártjának zsidó / cigány képviselőjelöltjére a parlamenti választásokon? (%)

A tekintélyelvűség, az előítéletek és a társadalmi-demográfiai változók összefüggése³

A vizsgált társadalmi-demográfiai változók körét viszonylag szűken határoztuk meg. Ezt egyrészt a modellek áttekinthetőségének szem előtt tartása indokolta, másrészt pedig az, hogy a tekintélyelvűség hatását elsősorban az iskolai végzettség hatásával próbáltuk szembevetni. Az iskolai végzettséget a most következő elemzésünkben az elvégzett iskolai osztályok számával mértük. Az iskolázottság mellett a család egy főre jutó nettó havi jövedelmét és az életkort vettük figyelembe. Az utóbbiak esetében megvizsgáltuk azt a lehetőséget is, hogy az előítéletekkel való összefüggésük esetleg nem lineáris. Ehhez a változóinkat oly módon transzformáltuk, hogy minden egyes esetben az átlagtól való eltérés négyzetét vettük. A változók transzformációját a következő képlet határozza meg:

$$V^2 = (\bar{x} - x_i)^2$$

V^2 az átalakított jövedelem és életkor változó, \bar{x} a változók mintában megfigyelt átlaga, x_i pedig az i -edik megkérdezett jövedelem / életkora.

³ Lásd részletesebben: Erős 1997a, 1997b, Fábíán 1999.

Az elemzésben szereplő változók korrelációs mátrixát a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

A tekintélyelvűség és az előítéletesség vizsgált típusainak korrelációi a társadalmi-demográfiai változókkal⁴

	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Tekintélyelvűség								
2. Cigányellenesség	0,39**							
3. Politikai antiszenitizmus	0,31**	0,38**						
4. Diszkriminatív antiszenitizmus	0,33**	0,37**	0,52**					
5. Egy főre jutó jövedelem	-0,19**	-0,16**	-0,10**	0,11**				
6. Jövedelem ²	-0,06	-0,10**	-0,03	-0,06	0,79**			
7. Iskolai végzettség	-0,48**	-0,31**	-0,15**	0,26**	0,29**	0,17**		
8. Életkor	0,34**	0,19**	0,19**	0,18**	0,05	-0,01	-0,42**	
9. Életkor ²	0,09**	0,11**	0,07*	0,09**	0,03	-0,04	-0,23**	0,18**

¹ N = 946

* p > 0,05.

** p > 0,01.

A legszorosabb korrelatív összefüggésben a tekintélyelvűséget mérő F-skála áll az előítéletesség vizsgált dimenzióival. A korrelációs együtthatók 0,3–0,4-es nagyságrendűek. Az iskolai végzettség és az előítéletesség közvetlen összefüggése ennél valamivel gyengébb: 0,2–0,3-as nagyságrendű. Persze az összefüggés előjele eltérő: minél inkább tekintélyelvű egy személy, annál valószínűbb az, hogy előítéletesebb. Az iskolai végzettség szintjének növekedése viszont alacsonyabb szintű előítéletességet valószínűsít. Fontos megjegyezni azt, hogy a tekintélyelvűség és az iskolai végzettség között rendkívül erős negatív kapcsolat található.

A jövedelem hatása többarcú: ha csak a lineáris kapcsolatot nézzük, akkor megállapítható, hogy a magasabb jövedelem kisebb fokú cigányellenességgel jár együtt statisztikailag. Ugyanakkor kirajzolódik egy fordított U alakú összefüggés is, vagyis a jövedelmi létra közepén állók negatívan viszonyulnak a cigányokhoz. Mindkét megfigyelt összefüggés szorossága csekély.

Az életkor lineáris és nem lineáris összefüggése az előítéletesség mindhárom formájával kapcsolatban figyelemre méltó: az idősebbek általában előítéletesebbek, de a középkorúak alacsonyabb fokú előítéletessége is megfigyelhető a transzformált életkor változó korrelációs együtthatóinak vizsgálatakor. Ez esetben is statisztikailag szignifikáns, de gyenge kapcsolatokat találtunk.

⁴ Lásd részletesebben: Erős és Fábán, 1999.

A következőkben az ismertetett változók többszörös lineáris regresszió modelljeit mutatjuk be. A függő változók az előítéletesség három vizsgált formája. A függő változókat stepwise módszerrel több lépcsőben vonjuk be. Az eredményeket az 5. táblázat mutatja.

5. táblázat

A tekintélyelvűség és a vizsgált társadalmi demográfiai tényezők hatása az előítéletességre: többlépcsős (stepwise), többszörös lineáris regresszióelemzés

	Függő változó								
	Cigányellenesség			Politikai antiszemitizmus			Diszkriminatív antiszemitizmus		
	Béta	R ² hozzádék	SE	Béta	R ² hozzádék	SE	Béta	R ² hozzádék	SE
Tekintélyelvűség	0,314***	0,150	0,494	0,281***	0,098	0,630	0,269***	0,110	0,697
Iskolai végzettség	-0,149***	0,019	0,488	NS	-	-	-0,135***	0,014	0,692
Jövedelem	NS	-	-	NS	-	-	NS	-	-
Jövedelem ²	-0,061*	0,02	0,488	NS	-	-	NS	-	-
Életkor	NS	-	-	0,098**	0,008	0,627	NS	-	-
Életkor ²	NS	-	-	NS	-	-	NS	-	-
R ²	0,171			0,106			0,124		
R	0,417			0,328			0,354		

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Többváltozós modelljeink igazolták mindkét kiinduló hipotézisünket: (1) az autoritarianizmus az iskolai végzettségtől, a jövedelemtől és az életkortól függetlenül az előítéletesség fő meghatározója. (2) Korábbi elemzéseink a cigányellenesség vonatkozásában már megerősítették ezt a következtetést (Fábián, 1999; Fábián és Erős, 1996), most pedig hasonló összefüggéseket láthatunk az antiszemita attitűdök példáján is. A független változók közül mindhárom esetben a tekintélyelvű attitűdszerveződés hatása a legerőteljesebb, és a vizsgált modellek illeszkedésének java az autoritarianizmus bevonásából adódik, nem pedig az iskolai végzettség, a jövedelem vagy az életkor hatásával magyarázható.

Fontos tanulságok szűrhetők le más szempontokból is. Figyelemre méltó eredményünk az, hogy a politikai antiszemitizmus elfogadása egyáltalán nem áll összefüggésben az iskolai végzettséggel. Ez esetben a társadalmi-demográfiai változók közül modellünkben csak az életkor hatása bizonyult statisztikailag szignifikánsnak. Ez úgy értelmezhető, hogy az idősebb generációk hajlamosabbak elfogadni a politikai antiszemitizmus érvrendszerét. Igazolódni látszik az is, hogy a jövedelmi létra közepe táján elhelyezkedők hajlamosabbak negatívan viszonyulni a cigányokhoz, mint a jövedelmi helyzetük alapján a legszegényebbek és a jómódúak. Ha ez az összefüggés nem műtermék, akkor a cigányellenességet értékelhetjük a jövedelmi középrétegek kizárási stratégiájaként is.

A fenti megállapításokkal kapcsolatban azonban bizonyos kétségek is felmerülnek, és ezek eloszlataához további vizsgálatokra van szükség. Kérdéses például az, hogy a jövedelem és a cigányellenesség összefüggését mennyiben befolyásolja a tény, hogy 4–5 százaléknyi cigány megkérdezett szerepelt a mintánkban. Mivel nem rendelkezünk infor-

mációval a megkérdezettek etnikai hovatartozásáról, a bemutatott elemzések a cigány kérdezettek adatait is tartalmazzák. Lehetséges, hogy az ő alacsony jövedelmi helyzetük fedi el a cigányellenesség és a jövedelmi helyzet másfajta összefüggését.

A politikai antiszemitizmus és az iskolai végzettség esetében is kérdőjelek maradtak. Talán arról van szó, hogy az iskolai végzettség hatását azért nem tudjuk kimutatni, mert a politikai antiszemitizmus ideológiája éppen a magasabb iskolázottságú rétegekre jellemző, akik viszont következetesen kitérnek a politikailag kényes kérdések megválaszolása elől. Ez ismét csak a korábban már említett „lappangó kommunikáció” hatása lehet (vö. Angelusz, 1996; Bergmann és Erb, 1999; Kovács, 1997).

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

Eredményeink azt igazolják, hogy a tekintélyelvűség fontos szerepet játszik a politikai-ideológiai attitűdök és a külső csoportokkal szembeni attitűdök szerveződésében. Az általunk kialakított F-skála-verzió mért tekintélyelvűség jól előre jelzi a jobboldali, illetve szélsőjobboldali politikai és ideológiai nézeteket éppúgy, mint a zsidósággal, a cigánysággal és más kisebbségekkel szembeni előítéleteket.⁵ A tekintélyelvűség erősen korrelál az általános csoportközi ellenségességgel is.

Adataink arra utalnak, hogy a tekintélyelvűség a fő meghatározója az előítéletes attitűdöknek is, függetlenül az iskolázottság szintjétől. Másfelől, a tekintélyelvűség szorosan beágyazódik a társadalmi-demográfiai környezetbe. Funkciója talán éppen az, hogy közvetít a társadalmi-demográfiai tényezők és az attitűdök között, gyengítve vagy felerősítve az előbbiek hatását az utóbbiakra. Ebben az értelemben a tekintélyelvűség olyan szociálpszichológiai konstrukciónak tekinthető, amely nem egyszerűen az egyén személyiségstruktúrájában gyökerezik, de ugyanakkor nem is a társadalmi környezet attitűdjeinek tükrözése, a társas tanulás folyamatainak eredménye. A tekintélyelvűség önmagában nem mobilizálja a személyiséget (szélsőséges) cselekedetekre, hiszen szociálpszichológiai értelemben kognitív aktust jelent. Ugyanakkor a társas világ szerkezetével kapcsolatosan egy sor kódolt üzenetet tartalmaz, és éppen ezeknek az üzeneteknek a közvetítése révén őrzi meg mobilizáló erejét.

IRODALOM

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D., Navitt, J., Sanford, R., (1969): *The Authoritarian Personality*. New York: Norton. [Első kiadás: Harper & Row, (1950).]
- Altemeyer, B. (1981): *Right-Wing Authoritarianism*. Winnipeg: University of Manitoba Press.
- Angelusz R. (1996): *Optikai csalódások*. Budapest: Pesti Szalon.
- Arendt, H. (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa.
- Bergmann, W., Erb, R. (1999): „Valahogy kellemetlen nekem ez a zsidótéma.” Lappangó kommunikáció, és a véleményklíma észlelése az antiszemitizmus kérdéskörében. In: Kovács A. (szerk.), *A modern antiszemitizmus*, 197–215. Budapest: Új Mandátum.

⁵ Az adatok további elemzését lásd: Todosijevic, 1999; Enyedi, 1999; Fábrián, Fleck, 1999.

- Enyedi Zs. (1999): Sources of antisemitism: survey evidence from Hungary. In: Enyedi, Erős (eds.). *Authoritarianism and Prejudice. Central European Perspectives*, 125–154. Budapest: Osiris.
- Enyedi Zs., Erős F. (eds.) (1999): *Authoritarianism and Prejudice. Central European Perspectives*. Budapest: Osiris.
- Enyedi Zs., Erős F., Fábíán Z. (1997): Authoritarianism and the political spectrum in Hungary. *Discussion Paper Series*, Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, No. 40.
- Enyedi Zs., Erős F., Fábíán Z. (2000): Authoritarianism and prejudice in present-day Hungary. In: L. Hagendoorn, Örkény A. (eds.) (in press). *Interethnic Attitudes in Hungary and in the Netherlands*. NIAS (Wassenaar)-Collegium Budapest.
- Erős F. (1997a): Az antiszemitizmus szociálpszichológiájáról. In: Virág T. (szerk.), *Elhúzódo társadalmi traumák felismerése és gyógyítása*, 27–39. Budapest: Animula.
- Erős F. (1997b): Előítélet és etnicitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 6, 712–723.
- Erős F., Enyedi Zs. (1999): Researching authoritarianism in old and new democracies. In: Enyedi, Erős (eds.). *Authoritarianism and Prejudice. Central European Perspectives*, 9–28. Budapest: Osiris.
- Erős F., Fábíán Z. (1995): Anti-Semitism in Hungary, 1990–1994. In: W. Benz (Hg.), *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 4, 342–356. Frankfurt-New York: Campus Verlag.
- Erős F., Fábíán Z. (1999): Az etnikai előítéletek kialakulásáról: tekintélyelvűség és szociális környezet. *Educatio*, VIII. évf., 2, 233–247.
- Fábíán Z. (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum.
- Fábíán Z., Erős F. (1996): Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. In: Erős F. (szerk.), *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*, 182–200. Budapest: Scientia Humana.
- Fábíán Z., Fleck Z. (1999): Authoritarianism, socio-demographic variables and szociálisisation in the explanation of prejudiced attitudes: anti-Semitism and Anti-Gypsy attitude in Hungary. In: Enyedi, Erős (eds.). *Authoritarianism and Prejudice. Central European Perspectives*, 231–356. Budapest: Osiris.
- Kovács A. (1997): *A különbség közöttünk van. Az antiszemitizmus és a fiatal elit*. Budapest: Cserépfalvi.
- Kovács A. (1999): Antiszemitizmus Magyarországon az 1990-es években. In: Kovács A. (szerk.), *A modern antiszemitizmus*, 395–418. Budapest: Új Mandátum.
- Ludassy M. (1999): *Elhiszem, mert ésszerű. Tanulmányok az angol és francia felvilágosodás koráról*. Budapest: Osiris.
- Manstead, A. S., Hewstone, M. (1995): *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*. Oxford: Blackwell.
- McFarland, S., Agayev, V., Abalakina, M. (1993): *The Authoritarian Personality in the United States and in the former Soviet Union*. In: W. F. Stone, G. Lederer, R. Christie (eds.), *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*, 199–227. New York: Springer Verlag.
- Netchine-Grynberg, G., Netchine, S. (1999): Vygotski, Wallon et les „mondes communs”. In: *Avec Vygotski*, 81–100. (Y. Clot, dr.). La dispute.
- Samelson, F. (1993): The Authoritarian Character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem. In: W. F. Stone, G. Lederer, R. Christie (eds.), *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*, 22–43. New York: Springer-Verlag.
- Siber, I. (1991): Review of Research on the „Authoritarian Personality” in Yugoslav Society. *Politics-and-the-Individual*, 1, 21–28.
- Stankov, L. (1977): Some experiences with the F Scale in Yugoslavia. *The British Journal of Social and Clinical Psychology*, Vol. 16, 2, 111–121.
- Stone, W. F., (1980): The Myth of the Left-Wing Authoritarianism. *Political Psychology*, 2, 3–19.
- Stone, W. F., Lederer, G., Christie, R. (eds.) (1993): *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*. New York - Berlin: Springer.
- Stone, W. F., Smith, L. D. (1993): Authoritarianism: Left and Right. In: Stone et al. (eds.), *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*, 144–156. New York - Berlin: Springer.
- Todosijevic, B. (1999): Relationship between authoritarianism and nationalist attitudes. In: Enyedi, Erős (eds.), *Authoritarianism and Prejudice. Central European Perspectives*, 54–91. Budapest: Osiris.